

BABANZÂDE MUSTAFA ZİHNÎ PAŞA ve «TEVSI-İ MEZUNİYET YAHUD KİTAB-I İDAREMİZDEN BİR SAHİFE» ADLI ESERİ

Aydın GÜLAN (*)

Osmanlı İmparatorluğunun son devir idarecilerinden olan Mustafa Zihnî Paşa, 1849 yılında İstanbul'da doğmuş ve 1929 yılında yine İstanbul'da ölmüştür. İdarecilik hayatına Bağdad'da Mithat Paşa'nın mühürdarlığını yaparak başlamış; Irak, Bolu, Şam, Yemen, Antalya, Burdur ve Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde mutasarrıflık; Yanya, Hicaz ve Adana'da da valilik görevlerinde bulunmuştur.

«Tevsi-i Mezuniyet»ten başka «Kuva-yı Mâneviye», «İlim ve İslâm», «İslâm'da Hilâfet», «Burhan-ı İcaz»¹, «Savabu'l-Kelâm», «Mikyasu'l-Ahlâk» adlı eserleri vardır.

«İslâm'da Hilâfet» (1327) adlı eserinde «halifeliğin meşveret ve icmaa dayanması gerektiğini, adeta cumhurbaşkanı gibi milletin oyu ile makamına getirileceğini»² yazdığı için, Adana valisi iken görevinden alınarak Kastamonu'ya sürülmüştür. Sonraları tekrar başladığı valilik hizmetinde, Balkan savaşı öncesi Yanya valisi iken bu savaşa girilmemesi için ısrar ettiğinden, tekrar «gözden» düşmüştür.

(*) Aydın GÜLAN, İdare Hukuku Anabilim Dalı Araştırma Görevlisidir.

1) Hayatı ve eserleri hakkında ulaşabildiğim kaynaklarda (Türk Hukuk Bibliyografyası, A. Mumcu, Y. Karayalçın; Meşhur Adamlar Hayatları - Eserleri, İbrahim Alâettin (Gövsâ), 1933-35; ailesinden aldığım biyografisi) gösterilmemiş olan bu eserin varlığı, «Tevsi-i Mezuniyet»teki şu satırlardan anlaşılmaktadır: «Adl kelam-ı mübeccelesinin şumul ü vüsunu 'Burhan-ı İcaz' namındaki eserimde izah ettiğim için burada o şumullü mânâyı izaha lüzum olmayıp...» (s. 7).

2) H.Z. Ülken «Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi», 1979. s. 362.

Yazarın «Tevsi-i Mezuniyet» adlı eserinde yerini ve zamanını belirtmeden yazdığı bir «azil» ve «ihtilâttan men» dönemi daha vardır: «Bir sancakta mutasarrıf olduğum zaman o sancağın mahsulatını denize isâl etmek için vasıta-ı münferide olan bir şose yapılmasını tasavvur ettim. (...)Mültezim ve müteahhit bulunmadığı cihetle sancak ahalisi bunu bedenen yapmaya, yol mükellefiyetlerini bedenen ifa etmeğe talip oldular (...) amele-i mükellefe sevkiyatına mahsusen memurlar tayin kılındı. Bir gün merkez-i livada, amele-i mükellefe ile sevk memurları arasında bir patırdı zuhur etti. Bir iki memur darb ve tahkir olundu. Amele-i mükellefenin dağıtılması hakkında emirler, iradeler birbirini takib eyledi. Ahali dağıtıldı ve yol da yapılamadı. İş yalnız yolun yapılamamasıyla kalsa mucib-i teşekkür idi. Mesele acayib bir şekle ifrağ olundu. Güya taraf-ı âciziden amele-i mükellefe ile yol yapılması ve halkın bu gibi ameliyat için toplatılması su-i kasde, su-i niyete mübteni imiş. Memurîn ile amele-i mükellefe arasında zuhur eden patırdı yine o su-i niyete mebni taraf-ı âciziden mahsusen tertib olunmuş (...) âdeta ihtilâl çıkarılmış ve ihtilâli bastırmak için asker istenilmiş, o askeri de devlet aleyhine isti'mal edecekmişim gibi bir kalıba ifrağ olundu. Şu yol maddesi ve o ufak vakıayı vesile ederek azl edildim. Tahtelhıfz, livanın merbut olduğu merkez-i vilâyete götürüldüm. Otuz ay kadar bir zaman şiddetli, bi-rahmâne tazyikat ve tarassudat altında ezdirildim. İhtilâttan men olundum. O derecede ki âilem nezdine gelen misafir hanımlara varıncaya kadar polisler tarafından çarşafı açılıp muayeneye tâbi tutulmak gibi envâ-i hakarete dûçar oldum. İşte adem-i merkeziyet usulünün adem-i vücudu ve merkeziyet usulünün şiddetli bir suretle tamami-i tatbiki umur-i nâfiâda aheng-i umumiye muhalif olarak bir parça çalışmak arzusunda bulunan memurîn-i idarenin başına bu gibi felâketleri dâvet ederdi. Bu hal ile ve usul-i merkeziyetle terakkiyat-ı medeniyetimiz mümkün ve hasıl olur mu?»³.

Mustafa Zihni Paşa inceleme konumuz olan «Tevsi-i Mezuniyet» adlı eserini 1324 yılında (1908) İstanbul'da bastırmıştır. 71 sahife tutan eser dört ana bölüme (fıkraya) ayrılmıştır. Dördüncü bölüm de dört alt başlık altında bir veya birkaç örnek olayın yer aldığı numaralandırılmış kısımlardan oluşmuştur.

---

3) Tevsi-i Mezuniyet, s. 35-37.

Adem-i Merkeziyet :

«Adem-i Merkeziyet» başlığını taşıyan «Fıkra 1»de⁴ otuz sene süren şiddetli bir baskı döneminin «memleketin kuva-yı maddiye ve maneviyesini âtıl bir hale getirdiği(nin) zan»⁵ edildiğini, fakat kendisinin bu durumun geçici olacağına dair inancını hep koruduğunu belirten yazar, «bu hükm-i mahsus istibdadın en şiddetli zamanlarında bu aciz muharrir tarafından bizzat pek çok zevata beyan ve ihtar olunmuş ve muhatablarıma da inandırılmamamıştı. Vekayi ise tecâribe ve nüfuz-i nazara muvafık ve ahval-i tarihiyeye mutabık düştü.»⁶ demektedir. İstibdatın izlerinin hürriyet ateşi sayesinde giderildiğini belirten Mustafa Zihni, hürriyetin en büyük etkisinin de «matbuatımızda görüldüğü»nü söylemektedir: «Matbuatımız derhal, hod be hod vekâlet-i ümmeti, efkâr-ı umumiyemiz niyabetini deruhde etdi ve elhak pek güzel, pek musib bir meslek ittihaz eyledi. Millet meclisimiz olmadığı bir zamanda adeta Mebusan Meclisi gibi vükelâya karşı vazife-i murakabeyi bir dereceye kadar ifaya çalıştı (...) Avrupa'nın en eski ve en mühim olan pek büyük gazeteleri, cerâid-i yevmiyemizin bendlerini o genç erbab-ı kalemimizin genç ve dinç fikirlerini takdiren iktibas etmeğe başladı.»⁷

Prens Sabahaddin Bey'den de bahseden yazar, «...hürriyet-i osmaniyemizin en büyük fedakârlarından, en büyük muhassıllarından Sabahaddin Bey'in bir iki konferansta bahsettikleri 'adem-i merkeziyet' matbuatımızda pek çabuk ve pek çok münakaşat-ı tahririyeye dâi oldu. Merkeziyet ve adem-i merkeziyete dair bir çok sözler söylendi, fakat zann-ı âciziyeye göre mesele vuzuhla ve kat'i bir suretle hal olunamadı (...) yâni sûret-i hal tamamiyle anlaşılamadı. Şu merkeziyet ve adem-i merkeziyet-i idare, hayat-ı içtimaiyenin ruhu olan hukuk-ı idarenin en mühim bir sahifesi olmasıyla pek ziyade muhtaç-ı izahtır.»⁸ demektedir.

Prens Sabahaddin Bey'in adem-i merkeziyeti, adem-i merkeziyet-i idarî ve adem-i merkeziyet-i siyasî olmak üzere iki kısma ayırdığını belirten yazar, bunlardan «adem-i merkeziyet-i siyasî, muhtariyet-i idare gibi memleketi âdeta inkisama dâçar edebilecek bir mâhiyeti hâiz olduğu cihetle memâlik-i mahrûse-i şahane için öyle bir usul-i idarenin dâi-i iz-

4) İbid, s. 2-7.

5) İbis. s. 2.

6) İbid, s. 3

7) İbid. s. 4.

8) İbid. s. 5.

mihlâl olduğundan buna hiç bir taraftan cevaz» gösterilemeyeceğini zaten «cümleme gayr-i makbul ve merdud»⁹ olduğunu söylemektedir. Adem-i merkeziyetin ikinci kısmı olan adem-i merkeziyet-i idarinin ise «Kanun-i esasımızda münderic 108'inci maddede gösterilen tevsi-i mezuniyetten başka bir şey olmadığı»na¹⁰ işaret eden yazar, bunun «vilâyâtın tevsi-i mezuniyet dairesinde ibraz-ı faaliyette umur-i nâfiâda, hususat-ı sâire-i idarede, terakkiyat-ı sanayi ve ticarete, imar-ı memalikte hizmeti muhakkak olan»¹¹ usul olduğunu yazmaktadır.

«Dünyada her şeyin ve her fiil ve hareketin bir tarafı ifrat ve diğer ucu tefrit gibi iki nokta-i mütezade ve mutehâlife teşkil eder ki, mergub ve matlub olan hal o iki nokta-i ifrat ve tefritin vas'atı bulunan hadd-i i'tidaldır»¹² diyen yazar «adem-i merkeziyet-i idarînin mu'tedil olmak şartıyla»¹³ faydalı olabileceğini de vurgulamaktadır.

Adem-i Merkeziyet-i Siyasî

«Adem-i merkeziyet-i siyasî» başlığını taşıyan «Fıkra 2»¹⁴ de ise, yazar bu usulün zararlarından bahsetmektedir. Mustafa Zihni'ye göre «adem-i merkeziyet-i siyasî»nin zararlı olduğu «tarih-i osmanî ve İslâm'da görülen yüzlerce emsaliyle ve doksanüç ve dört (1293-4) senelerindeki Rus Seferi ve bu muharebedeki mağlubiyetimiz neticesinde adem-i merkeziyet-i siyasî idaresine tâbi olan sâlifü'l-beyan üç vilâyet-i mütâzeminin¹⁵ kesb-i istiklâl ve yine o muharebe netâyicinden olmak üzere adem-i merkeziyet-i siyasî suretinde idaresine mecburiyet hâsıl ve birer vilâyet-i muhtâre ve mümtâzeye münkalib ve nâil olan Rumeli-i Şarkî ve Bulgaristan'ın ednâ bir fırsata tebean kezalik bu günlerde i'lân-ı istiklâl eylemesiyle sabittir.»¹⁶

İslâm tarihinden de örnekler veren yazar «bir taraftan teşekkül eden ve diğer cihetten peyderpey münkariz olan hükümât-ı İslâmiyenin teşekkülü de teessüsü de, izmihlâl ve inkırazı da hep adem-i merkeziyet-i siya-

---

9) İbid. s. 5-6.

10) İbid. s. 6.

11) İd.

12) İbid. s. 7.

13) İbid. s. 6.

14) İbid. s. 8-10.

15) Memleketeyn (Eflak, Buğdan), Sırbistan Karadağ.

16) İbid. s. 8.

sî netâyicindendir»¹⁷ demekte ve eklemektedir: «Adem-i merkeziyetin bu kısmı, artık ne müdafaa edilmek ne de cerh ve red olunmak suretiyle matbuat-ı osmaniyemizde hiç bir mevki işgal etmiyeceğine ve mübahesatın bu kısmının külliyyen kapanacağına emniyetimiz berkemaldir.»¹⁸

Adem-i Merkeziyet-i İdarî

Yazar, «Adem-i Merkeziyet-i idarî. Adem-i merkeziyet-i idarînin ifratı, tefriti, itidali» başlığını taşıyan «Fıkra 3» de¹⁹ Osmanlı tarihinden örnekler vermektedir.

Cezâyir, Tunus ve («şimdi... bir hidiviyet-i mümtaze şekline giren») Mısır eyaletleri gibi merkeze uzak ve irtibatları az olan yerlere «muktedir vâliler tayin olunmayarak idarelerine gayr-i muktedir valiler, ahlâksız, münasebetsiz bazı zatlar tâyin olunduğu ve bunlara bizzarûre âdeta istiklâl derecesinde vâsi mezuniyetler verildiği cihetle su-i muâmelat ve harekâtlarıyla ve vekayi-i mühimme-i dahiliye ve hariciye zuhurunda su-i tedbirleri ve reâya hakkında zulüm ve istibdatlarıyla ve cehil ve hamakatlاریyla ve bunlara inzimam eden tamâ ve irtikâblarıyla o memâlik-i vâsianın merkez-i saltanat-ı seniyeden irtibatları münkati olarak memâlik-i ecnebiyyeye ilhak ol(malarını) ve ecanibin boyunduruğu altına gir(melerini)»²⁰ adem-i merkeziyet-i idarînin «ifrat» kısmına örnek olarak veren yazar «tefrit» kısmı için ise şunları söylemektedir: «Adem-i merkeziyetin tefrit kısmı demek olan usul-i merkeziyete gelince, bu usulün memleketimizde en ziyade hüküm sürdüğü zaman son otuz senelik zamandır ve son idarenin her nev'i usul-i idareden ziyade mazarratı meydanda ve âsar-ı meşhude ile memleketi izmihlâle sevk ettiği tavzihten azade(dir)».²¹

Mustafa Zihni Paşa, Osmanlı devletinin adem-i merkeziyetin hem siyasî kısmından hem de ifrat derecesindeki idarî kısmından büyük zararlar gördüğünü, bu sebeble «yüz seneye karib zamandanberi adem-i merkeziyet-i idarî cihetini» tercih ettiğini, ancak «vilâyâtın tevsi-i mezuniyet-i mu'tedilesi demek olan işbu adem-i merkeziyet-i idarî(nin) son bir sülüs asr (asrın üçte biri) içinde (...) tefrit noktasına isâl olunması sebebiyle (devletin) külliyyetli mazarratlar ve telâfisi gayr-ı mümkün za-

17) İbid. s. 10.

18) İd.

19) İbid. s. 11-18.

20) İbid. s. 12.

21) İd.

rarlar gör(düğünü)» belirtmekte ve «Merkeziyet-i idarî tefrit cihetine vardırıılmaz ise fevâid ve muhassenat-ı azime görüleceği bedihîdir.» demektedir.²²

Yazarın Osmanlı Devleti tarihinden örnekler vererek «adem-i merkeziyet-i idarînin mutedil kısmına ve fevaidine dair» yazdıklarını aktarıyorum: «Gülhane Hatt-ı Hümayunundan ve Paris Muahedesinden sonra Vilâyâtta, o tarihe kadar mevcut olan adem-i merkeziyet-i idarenin ifrat kısmı teşekkül-i vilâyât ile ta'dil olundu (...) adem-i merkeziyet-i idarînin mutedil bir kısmı Teşkil-i Vilâyat Nizamnamesiyle mevkii tatbik vaz olundu ve memâlik-i mahrusenin her tarafında binnisbe az müddette fevaidi göründü (...) Valiler vüzera-yı devletten tecrübekâr ve kârgüzar zevattan intihab kılınırdı. Bunlar kaza kaymakamlarını bilâ muhabere ve liva mutasarrıflarını Bab-ı âli'den biistizan ve icabında yine istizansız tayin ederler(di). (...) Vilâyette Hatt-ı Hümayun ve irâdatı seniyye ender görülür, işitilirdi. Yalnız fevkalâde bir islahât veya devletçe gayet mühim bazı muamelat için irâdat-ı seniyyeye tesadüf olunabilir(...) hükm-i âliyesi behemehâl infaz olunurdu. 55 tarihinden 94 tarihine kadar (H. 1255 - 1294; M. 1839 - 1877) vilâyette adem-i merkeziyet-i idarî mutedil bir surette cârî olmasıyla müfredat-ı muamelât-ı devlet bir nazar-ı dakik ile tetkik olunursa o müddeti teşkil eden otuz, kırk senelik devr-i Osmanîmizin makbul ve makabl ve mabadine nisbetle dahilen ve haricen en şerefli en revnaklı zamanımız olduğu tahakkuk eder (...) İdare-i umur-ı hariciyemizin selâhına Kırım muharebesi ve Paris Muahedesini şahid-i âdildir. Bugün Altıncı Ordu-yu Hümayûnu beslemekten âciz olan Bağdad, Basra ve Musul vilâyetlerinde, intizam-ı umurdan ve bilhassa usul-i âsâyiştten dolayı o orduyu pek güzel, pek parlak bir suretle idare ettikten başka Namık Paşa²³ zamanındaki fazla-yı varidattan payitaht-ı saltanat-ı seniyyedeki 'Bab-ı Seraskeri' bina olunmuş idi. (...) Umur-ı hariciyede vilâyattan alınan işârat üzerine, efkâr-ı umumiyyeye istinaden Avrupalıların bazı tekalifine cevab-ı red verilirdi. Hele umur-ı dahilyede mühim hususat için vülatın (valilerin) efkârı —onların ef-

22) İbid. s. 13.

23) Nâzım Paşa (Ölümü 1913); İstanbul'da doğan ve Âli Paşanın damadı olan Nâzım Paşa, İkinci Ordu Komutanlığı yapmış, 1908'de Kâmil Paşa kabinesinde Harbiye Nâzırı iken Bağdad valiliğine gönderilmiş, Hassa Ordusu Kumandanlığı da yapmıştır. Balkan savaşı sırasında, Mahmud Şevket Paşa'dan sonra, tekrar Harbiye Nazırlığına getirilmiştir. Babiâli baskını sırasında Mustafa Necib Bey tarafından öldürülmüştür.

kârı, efkâr-ı umumiyeye musavverdi— Bâb-ı âli'ce anlaşılmadıkça bir iş görülemezdi (...) Denilebilir ki en parlak devrimiz işte bu otuz kırk senelik devrimizdir.»²⁴.

«Usul-i Merkeziyet, Devr-i Mazarrat»

Bu başlığı taşıyan «Fıkra 4»²⁵de merkeziyet usulünün zararlarına dair örnekler veren yazar, numaraladığı bu örnekleri «Umur-ı Nafia», «Umur-ı İdare», «Umur-ı Adliye» ve «Umur-ı Maliye» başlıkları altında vermektedir. Bu örnekleri özetliyerek ve başlıklar koyarak aktarıyorum:

Elleri ve Fikirleri Bağlı Memurlar :

Yazar, memurluk yapabilmek için gerekli niteliklere sahip olmayan kişilerin «mabeyn-i hümayun ricalinin vasitât-ı himayetkâranesiyle ve tasrihini arzu etmediği(.) surer-i saire ile memur oldukları cihetle —ne kadar münasebetsiz ve ahval-i devlete tevfiği ne kadar imkânsız olur ise olsun— verilen evamiri icradan başka bir şey düşünme(diklerini)»²⁶ belirtmekte ve «Valilerin nüfuzu o kadar tahdid olundu ki beşyüz kuruşa varıncaya kadar bir masrafı, masraf-ı mübreme veya müsmireyi sarfa iktidarları olmadığı gibi, beş paralık bir emr-i siyasî ve idarî içinde nüfuzları ve iktidarları selb edilmişti. Onun için umur-ı nâfiâda, hususat-ı marifde, umur-ı idarede bittabi ve bizzarure valilerin ve vilâyetteki memurların-ı sairenin elleri bağlanmış idi. Hele son onbeş sene içinde öyle memurlar intihab olundu ki bunların yalnız elleri bağlanmış olmakla kalmıyarak bazılarının fikirleri de sımsıkı bağlı idi.»²⁷ demektedir.

«Taşrada bir polis neferine yüzyirmi kuruş maaşlı bir kaza nüfus kâtibine, ikiyüz kuruş maaşlı devair-i adliye kâtiplerine, mal memur ve ketebesine, yüzdoksan kuruş maaşlı nahiye müdürlerine kadar²⁸ memur intihab ve tayin edilmesi hususlarının devair-i merkeziye-i saltanata hasr olduğunu» yazan Mustafa Zihni Paşa, en ufak maaşlı memurların dahi İstanbul'a gelerek «aklâmdaki ketebeden (kalemlerdeki kâtipler-

24) İbid. s. 13-18.

25) İbid. s. 19-72.

26) İbid. s. 19.

27) İbid. s. 20.

28) Yazar burada dipnota yollama yaparak, «yüzdoksan kuruş maaşlı nahiye müdürleri sözüne ihtimal ki kâriin-i kiram taaccüb ederler. Fakat Konya vilâyetindeki nahiye müdürlerinin maaşı yüzdoksanar kuruştur» demektedir, (1d.).

den) vûkelâ ve nazırlara kadar» kendilerini himaye edecek kimseler arayıp bulduklarını; bu yüzden de «merkezden tayin olunduklarına ve hamileri bulunduğu itimaden valilere kadar taşradaki âmirlerini artık tanımaz ve mafevke itaat etmez bir halde buldukları(nı)»²⁹ söylemektedir.

Fırat Nehrini Kurutan Kanal :

«Eski Babil şehri mevkiinde mebni» olan Hille şehri, ortasından geçen Fırat nehri sayesinde Bağdad vilâyetinin «en mühim, en mamur olan ve en ziyade mahsulât ve vâridat alınan mevkiileri(ndendi) (...) Takriben yüz, yüzyirmi sene evvel Hindli bir sahibe-i hayrat Hille şehriyle Meship kasabası arasında vâki bir mahalden Necef-i Eşref kasa'basına isâle olunmak üzere bir cedvel (kanal) açmış idi. Hindiye namıyla mevsum olan bu cedvel mevkii icabınca ve bakılmamak kaide-i mısrasınca tedavül-i eyyam (günlerin geçmesi) ile tevessu ettikçe etmiş (genişledikçe genişlemiş), büyüdükçe büyümüş idi. Doksanbeş tarihinden beri bu cedvel Fırat nehri âziminin mecrasını tamamiyle tahvil edecek ve Fırat sularını kâmilen istiap eyliyecek bir âzimet hasıl etti. Nihayet o âzim sancağı irva eden binlerce senelik Fırat nehr-i kâdimi, Hindiye nehrine münkâlib oldu. O derecede ki Fırat mecrası suların inhitatı zamanında büsbütün kurudu. Bu muharrir-i âciz o mecra-ı âzim içinde atlı olarak icra-yı seyahat etmiştir»³⁰ Nehrin iki kıyısındaki bağ ve bahçelerin susuzluktan kurduğunu, her yeni gelen valinin bir çözüm bulmaya çalıştığını, hatta Ziraat Bankası'ndan kredi sağlanarak bir baraj inşaatına karar verildiğini ama yapılan ihaleye kimsenin talip olmadığını belirten yazar sebebini açıklıyor: «Bu hâl neden oluyor? Usul-i merkeziyetin temerküz-i muamelâtından. Mühendisler keşf ederler, resim ve plân ve harita tanzim ederler. Valiler yazarlar, çizerler, ahali muttasıl feryat ve figandan geri kalmazlar, evrakı dönüp dolaşıp Nâfia Nezaretine gelir. Daireden daireye, kalemden kaleme kemal-i betaetle seyahat eder, Şûrayı devlete gider, Meclis-i Mahsus-ı Vûkelâyâ uğrar, her kalemde, her dairede bir sual ile maslahat yerden yere atılır, otuz sene zaman mürur eder de iş hâlâ yapılamamış olur (...) Usul-i merkeziyetin icab ettiği şu muamelâtın iktisaden, idareten ve hatta siyaseten devletçe hasıl ettiği mazarratın müfredatını tâdat lâzım gelse birkaç yüz sahifelik bir kitap taharri iktiza eder.»³¹

29) Id.

30) Ibid. s. 22-23.

31) Ibid. s. 24-25.

Saray-ı Hümayun'a Jurnal Edilen Şirket

Bir sancakta tüccar ve memurlardan birkaç kişi biraraya gelerek ufak bir şirket kurarlar ve «Rumeli tahvilâtını mubayaa» ederler. Ayrıca buna, ihtiyaçlarını daha ucuza karşılayabilmek amacıyla bir «bakkaliye şirketi»ni ilâve ederler. Fakat «Saray-ı Hümayun'a jurnal edilirler. Memurin-i hafiye gelir. Şirketin sermayesi zapt edilip, mal sandığına bırakılır. Vaktiyle mevcudiyetinden haber vermediği için mutasarrıf-ı liva da azl edilir (...) Buyurunuz efendim, bir memleket böyle müthiş bir usul-i merkeziyete tâbi ve bir livada üçbeş kişi bir yere gelip sermaye-i cüz'iyelerini teşrike usul-i merkeziyet mani olursa o memlekette terakkiyât ve imârat husulüne imkân kalır mı?»³²

«Haysiyet-i hükûmeti» ihlâl eden Frengi Hastahanesi

«Kastamonu vilâyetinde onbeş bin lira sarfıyla frengi hastahaneleri ihdasına irade-i seniyye çıkmış, memurlar tabibler tayin kılınmış idi.» Bunun üzerine Ereğli kazasında da bir frengi hastahanesi yapımına başlanmış fakat tahsisat yetersizliğinden bir türlü bitirilememişti. Gerisini Mustafa Zihni Paşa'dan okuyalım: «Bir mevsim-i sayfda Ereğli'de bulunuyordum. Bir zırhlı vapuruna râkiben Rusya Çarının am(ca)zâdesi Grandük Mihail oraya geldi. Askerî kumandanı Mirliva... Paşa ve Kaymakam-ı kaza ... Beyefendi refakatinde olarak zırhlıda Grandük'ü resmen ziyaret ettik. Mazhar-ı hürmet ve riayet olduk. İklimden, livanın coğrafyasından, ziraatından filandan epey şeyler sordu, cevapları verildi. Senelerce nâtamam kalan frengi hastahanesi de Grandük'ün oturduğu vapur salonundan görünüyordu. Grandük hazretleri ise bir sene evvel yine Ereğli'ye gelmiş bulunduğu için o nâtamam hastahaneyi görmüşlerdi. Halen nâtamam kaldığına müteacüben esbabını sormasın mı, bir rezalet ki olmaz! Hastahanenin sistemi değişecek cevabını bilzarure verdim. Bu keyfiyeti mercii âllyesine yazdım. Tahsisatın emrini almaya yine muvafak olamadım. Usul-i merkeziyet(in) artık umran-ı memlekete ne kadar muzır olduğu şöyle bir tarafa kalsın ecanib nazarında da haysiyet-i hükümeti ne derecelerde ihlâl etmekte bulunduğu nazar-ı dikkate alınmak lâzımdır.»³³

32) İbid. s. 26.

33) İbid. s. 27-28.

Bataklık Kurutmak

Bir kişi veya şirketin, bataklık kurutarak verimli araziler elde etmek istemesi halinde büyük güçlüklerle karşılaşacağını, yazışmaların senelerce süreceğini belirten yazar, mânidar bir şekilde: «erbabının Orman ve Meâdin Nezaretiyle uyuşmasıyla bir şey yapılabilirse olur. Orman ve Meâdin Nazırı Selim Melhame Paşa³⁴ hazretleri arzu etmedikçe bu hususda hiç bir şey bitirilemez.»³⁵ demektedir.

Maden İşleri

«Birisi bir maden keşfetmiş. İşletmesinde faide çok. Fevaid-i azimesini liva veya vilâyet dahi öğrenmiş, tahkik etmiştir. Yine hiç bir şey yapılamaz. Muhaberatı senelerce devam eder ve nihayet saraylı veya nüfuzlu bir adama teşrin ederse Meâdin Nezareti'nden —o da nazıra bir hisse vermek suretiyle— umur-ı istihsal olunabilir. Maden vesaire için yapılan nizamât hep bu suretle usul-i merkeziyeti teşdid ve vilâyâtın nüfuzunu iktidarını kesr ve tahdid için yapılıyor.»³⁶

«Maden işlerinden istifade eden yalnız bazı ekâbir-i rical-i devlet ve mümtaz olan bazı erbab-ı servettir. Onların cümlesine ve bilcümle maden işlerine şerik olan Meâdin Nazırı Selim Melhame Paşadır. Maden işleri o gibi zevat-ı âliye ile onlara şerik olan Selim Melhame Paşa'dan başka hiç kimseye yaramamıştır.»³⁷

Fabrika Kurmak

«Bir adam veya bir şirket memlekette her nev'i sanat ve ticaret için bir fabrika ihdasına teşebbüs etti mi o adama, o şirkete müsaade ve mezu niyet itasına liva ve vilayet gayr-ı mezundur, Nafia Nezaretine yazmak lazımdır. İşin sahibi bizzat veya bilvasıta Nezarete gidip Nezaret-i aidesinin ve nüfuzlu zevatın muvafakatini istihsal etmesi lazımdır. Ondan son-

---

34) Selim Melhame Paşa; İkinci Abdülhamit zamanında Orman, Meâdin ve Ziraat Nazırı olmuş, vezir rütbesini almış bir hristiyan arab. Journalciliğinden ve rüşvetçiliğinden dolayı halkın aleyhine dönmesi üzerine; kardeşi, Ticaret ve Nafia Nezareti müsteşarı Necib ile birlikte Avrupa'ya kaçmış ve orada ölmüştür.

35) İbid. s. 28.

36) İbid, s. 28-29.

37) İbid. s. 37.

ra Şûrayı Devlete, Meclis-i Vükelâya gidecek, nihayet irade-i seniyye şerif sadır olacaktır. Hiç bir kazaya uğramaz ve payitahtdaki erbab-ı nüfuz tarafından bu menfaate iştirak-i daiyeleri zuhur etmez ve bazı imtiyâzat almakla servette mümtaz bir hale gelen ekâbir-i mütevellin ve rical-i devlet o işe meyil eylemez ve elinden kapmazsa sade resmî muamelât neticesini elde etmek birkaç seneye tevkif eder ki böyle baht ve neticesi müşkül ve meçhul bir işe hangi akıl teşebbüs edebilir? Hangi sahib-i servet bunu takib eyler? Usul-i merkeziyet işte bu suretle terakkiyâta manidir.»³⁸

Amele-i Mükellefe

Anadolunun ihtiyacı olan yolların «amele-i mükellefe» usulü ile yapılabileceğini, fakat «amele-i mükellefenin (...) senede dört gün istihdamı hakkındaki nizamın ahval-i memlekete gayr-ı muvafık» olduğunu belirten yazar şöyle devam ediyor: «Mamafih bu usulün bidayet-i tesisinden on seneye kadar amele-i mükellefe bedenen çalıştırıldı ve bu da vilâyâta aid bir vazife idi. Adem-i merkeziyet-i idarî yalnız yollar, şoseler için bilinmeyerek, tesadüfî olarak vilâyâta tatbik olunuyordu. (...) Vakıa taşrada amele-i mükellefenin bedenen çalıştırılmasına bir dereceye kadar suistimaller dahi girdi. Fakat yollar yapıldı. Anadolu'da bugün ne kadar yollar, şoseler var ise o on senelik mesainin vilâyâta yalnız bu hususa münhasır olan ve o da tağâfûl ve hata olan adem-i merkeziyet eseridir. On sene müddetde görülen bu istifadeyi merkez beğenmedi. (...) Amele-i mükellefiyeyi güya ahaliye merhameten bedelât-ı nakdiyeye tahvil etti ve ahali(nin) ister ise bedenen çalışması ve istediği halde bedel-i nakdî vermesi usulünü vaz eyledi. Bu usul-i garibe adeta amele-i mükellefeyi deve kuşuna benzetti. Bedenen çalış denilirse 'bedel vereceğiz' diyorlar, hiç bir yerde şose yapılamadığı cihetle yol işi olmayan yerlerde 'para ver' denildiği zaman amele-i mükellefe 'bedel-i nakdî veremem, bedenen çalışayım, yol gösteriniz' cevabını verirler. (...) Bu babdaki mazarrat öyle bir makale ile, bir kitap ile tahrir olunmaktan pek ziyadedir.»³⁹ **Yazar, bir mutasarrıfın ihtiyaç duyulan bir yolun yapılabilmesi için göstereceği bütün gayretlerin merkeziyet usulünden dolayı, sonuçsuz kalacağına işaret ediyor ve örnek de veriyor:** «Livaca pek mühim olan bir yolun proje ve profili vilâyete gönderildiği halde 'filan ve falan kilometre arasındaki filanca köprünün parmaklığı tepesinin ahşaptan yapılması caiz değildir.

---

38) İbid. s. 29-30.

39) İbid. s. 30-32.

Bunun kârgir yapılması iktiza ettiğinden ona göre evrak-ı keşfiyenin tas-
hihi muktezidir' diyerek evrak-ı keşfiyenin senelerce zaman mürurundan
sonra livaya iade olunduğuna bizzat tesadüf ettim.»⁴⁰

Belediye Kanunu

«Taşrada devair-i belediye için ilk Meclis-i Mebusan tarafından bir
kanun yapılmış ve devair-i belediye o kanun dairesinde teşkil etmişti.
Devlet-i âliyyenin yegâne kanunu işte bu Belediye Kanunudur. Çünkü bu
kanundan başka Meclis-i Mebusan'ın tasdik etmiş olduğu bir kanunu gör-
mek henüz hiç bir ferd-i Osmanîye nasib olmamıştır (...) Bu kanun de-
vair-i belediye vezaifini tayin ve tesis etmiş iken usul-i merkeziyet ve
usul-i istibdat o kanunun maddelerini birer birer fiilen ve amelen lağv
etmiş ve kanunun bir çok ahkâmını Şûrayı Devlet mukarreratıyla ve mer-
kezin evamir-i sairesiyle tevil veya ta'dil edilmiştir.»⁴¹

Yazar, Burdur'da mutasarrıf iken dağlardan akan ve kasabaya zarar
veren bir çayın sularından yararlanarak elektrik elde etmek teşebbüsün-
de bulunmuş. Bunun için Belediye Kanununun gereklerine uyarak
«cemiyet-i belediye»den bir karar çıkartmış ve «beş bin kuruş kadar mas-
rafı daire-i belediye bütçesine ithal eyle(miş).» Kanunun ilk şekline göre
«cemiyet-i belediyece» yapılan bütçe onaya bağlı olmadan icra edilebilir-
ken, ilgili maddeler daha sonra «evamir-i mahsusa ile tâdil olunduğu ve
usul-i merkeziyeye tahvil kılındığı» için, vilâyete gönderilmiş; vilâyette
ise, gereken para başka masraflara ayrıldığından teşebbüs gerçekleşeme-
miş.

Zabıtarlar

«Zabitler usul-i merkeziyet ve temerküz-i muamelât icabınca vilâ-
yatta değil, Dersaadet'te Bab-ı Seraskeriye merbut olan ve umur-ı mül-
kiye ve idare umur-ı maliye ve adliye ile, velhasıl zabitanın istihdam
olunacağı hususâtın hiç biri ile münasebeti olmayan zevattan mürekkep
Jandarma Dairesi tarafından intihab ve tayin edilir.»⁴² Yazar, Jandarma
Dairesinde kendisini himaye edecek bir kimse bulduğu takdirde, bir zabi-

---

40) Ibid. s. 33.

41) Ibid. s. 38-39.

42) Ibid. s. 41.

taya, vali dahi şikâyet etmiş olsa, hiç bir şey yapılamadığından yakınmakta ve artık bunlara söz geçirebilmenin imkânsız hale geldiğinden bahsetmektedir.⁴³ (Mutasarrıfları hiç tanımayan ve hatta cahil ve cesur olanlarından valilere kılıç çeken zabtiye zabitleri nadir değildir, bilakis kesirdir.)) Yazar, zabıtalara askerî görevleri olmasına rağmen hiç bir zaman savaşa katılmadıklarını, sadece asker sevkiyatıyla uğraştıklarını; diğer yandan taşradaki yöneticilerin emirlerini yerine getirmekle de görevli oldukları halde, onları dinlemediklerini söylemektedir.⁴⁴

Zabıtaya ilişkin örnek olarak, bir «şömendifer istasyonunda» görevli zabtiye neferinin görev yerinin mutasarrıf tarafından değiştirilmesi üzerine Serasker Rıza Paşa'nın,⁴⁵ o neferin eski görev yerine iadesi için defalarca emir vermesini, mutasarrıfın yerine getirmemesi üzerine de «irade-i seniyye» çıkarılmasını veren yazar şöyle devam etmektedir: «Bir zabtiye neferi için bir seraskerin irade-i seniyyeye müracaat eylemesi ve bir liva mutasarrıfını bu kadar tahkir etmesi derece-i nihayeye vardırılan temerküz-i muamelât mukteziyatındandır.»⁴⁶

İşten El Çektiril(emiyen) Nahiye Müdürü

İsmi vermediği bir sancakta yargılanmasını gerektiren bir suçtan ötürü vali tarafından işten el çektirilen nahiye müdürünün «mensub olduğu saray-ı hümayun ricalinden biri tarafından istihsal olunan ve vilâyete tebliğ edilen irade-i seniyyede —o müdürün sadakat ve hizmeti nezd-i mükerrerem-i vefd-i hazret-i hilafetpenâhide musaddık ve müsellemler olduğu cihetle memuriyetinin iadesi— emr olundu(ğu)» için görevine mecburen iade edildiğine işaret eden yazar, «büsbütün gayr-ı mesul bir hale gelen bir terbiyesiz adamın bu derecede haiz-i nüfuz olması ve hakkında memurin-i idarenin bir şey yapamaması ne gibi mezâhir-i idariye ve siyasiyeyi dâi olduğunu tavzihe lüzum yokdur»⁴⁷ demektedir.

---

43) İbid. s. 42.

44) İbid. s. 43.

45) Serasker Rıza Paşa (1845-1910) İkinci Abdülhamit zamanında onyedinci sene seraskerlikte bulunmuştur. 1908'de rütbesi alınmış, zenginliği yüzünden aleyhinde hayli söylenti çıkmıştır. 1909'da neşrettiği '*Hulâsa-i Hâtırat*' isimli bir kitapta hayatını anlatmakta ve seraskerlik zamanına ait kendini temize çıkaracak hesaplar ve deliller göstermektedir.

46) İbid. s. 44.

47) İbid. s. 44-45.

Polisler

«Memurin-i idarenin şehirlerde, kasabalarda vasıta-ı muamelât ve icraatı polisler» olmasına rağmen, değil seçimleri ve atanmalarında, meslekî yetersizliklerinin ortaya çıkması ve hatta görevleri sırasında suistimaller yapmaları halinde dahi, kaymakam, mutasarrıf ve valilerin, bu polisleri âmirlerine şikâyet etmekten başka bir şey yapamadığına işaret eden yazar; bu şikâyete karşılık polis âmirlerinin de «memurin-i mülkiyeyi silsilesiyle şikâyet» ettiğini söylemekte ve «bunda galip ve mağlûp tarafeynin mercileri cihetinden edinilen kuvvetli muhafaza ve himaye-yi şahsiyeye merbut kalır» demektedir.⁴⁸ Yazar haklı olarak şu soruları sormaktadır: «Bu suretle hıfz-ı âsayişe imkân olur mu? İnsaf edelim memurin-i mülkiyenin yalnız şikâyete haklı olması bir hakk-ı idarî midir? Her memurdan ve hatta validen şikâyete her bir ferd-i milletin kanunen, nizamen, usulen hakkı vardır. İdare memurlarının maiyetinden yalnız şikâyete haklı olması efrad-ı ahaliden tefrikine imkân bırakır mı?»⁴⁹

Kiraları Ödenmeyen Hükümet Konakları

Yazar, eserinde bu ödenmeyen kiralara dair iki örnek vermektedir. Bu örneklerden birisi, ismini vermediği bir sancakta yanan hükümet konağının yeniden yapıncaya kadar tüccardan birisinin evinin kiralanması⁵⁰, diğeri ise yeni kurulan bir kazada hükümet konağı olarak kullanılmak için dul bir kadının evinin kiralanmasıdır⁵¹. Her iki örnekte de senelerce süren yazışmalara rağmen kiraların verilmesi mümkün olamaz. Yazar bu gibi ufak işlerde dahi vilayetlerin yetkisinin olmamasını, «umur-ı azime-i nafiayı görmek imkânı olmayacağına» delil olarak kabul etmekte ve «bu derecede sıkı bir suretle tatbik edilen usul-i merkeziyet; hükümeti, tâbi olan millet ve memleket nazarında nefretle telakki ettirmez mi? Vekâr ve haysiyetini zail etmez mi?»⁵² demektedir.

Bakımsızlıktan Yıkılan Hapishane

Yazar Burdur mutasarrıfı iken hapishanesinin «köhne ve harap» bir halde olduğunu görüyor ve yenilenebilmesi için gereken ikiyüzbin

48) İbid. s. 46.

49) İbid. s. 47.

50) İbid. s. 47-48.

51) İbid. s. 48-49.

52) İbid. s. 48.

kuruşu merkezden istiyor. Ayrıca acele cevap verilmediği takdirde, bir sonraki mesajının, ya mahkumların kaçtığına ya da hapishanenin yıkılıp içindekilerin öldüğüne dair olacağını belirtiyor. Nitekim bir gece hapishane çöküyor, içindeki mahkumlardan on kişi ölüyor⁵³.

Kaçakçılar

Yazar «Trabzon'dan, lazistandan gelen birçok laz kayıkçıları(nın) Ereğli, Zonguldak, Bartın, Cide, İnebolu kazaları sevahiline (sahillerine) gelip» silah, barut, kaçak tuz ve tütün sattıklarını, silah zoruyla alışveriş yaptıklarını, bunun üzerine sahilleri korumak için zabtiye ve kolcu istendiğini ancak yazışmalara rağmen hiçbir sonuç alınmadığını yazıyor ve ekliyor: «İhtimal ki hâlâ da icabı icra kılınmamıştır»⁵⁴.

Heyet-i Teftişiye

«Anadolu'nun şark ciheti»nden kötü idare sebebiyle sürekli olarak şikâyetler gelmesi üzerine «müteveffa Müşir Şakir Paşa⁵⁵ ile maiyetinde bir heyet-i teftişiye tertip olunarak vilâyâtın ahval-i umumiyesini teftişe memur buyuruldu» diyen yazar, bu heyetin senelerce Anadolu'da dolaşmasına rağmen «o teftişat, o tahkikat semeresi olan evrak(ın) güya mahzenlerde çürümek için yapılmış gibi bir halden başka bir netice bahşemedi(ğini)» belirtmektedir. Yazara göre bunun sebebi «şüphesiz yine usul-i merkeziyettir. O mühim ve müfid layihalar devair-i merkeziyede kalemden kaleme dolaşır, enhar-ı cariyeye gibi huruşân olarak cereyan eden muhaberat-ı resmiye devair-i merkeziye deryasına düşünce tatlı suların büyük denizlere insibabı gibi mahf olup gidiyor, hiç bir eseri görülüyor»⁵⁶

Posta ve Telgraf İdaresi

«Şuabat-ı idarenin cümlesinden ziyade lâzümü'l-itibar bir şube dahi Posta ve Telgraf İdaresidir. (...) Postalarımız halen katır vasıtasıyla gi-

53) İbid. s. 49-50.

54) İbid. s. 50-51.

55) Müşir Şakir Paşa: (Ahmet Şakir-1838-1899) Rusçuk, Hersek ve Bağdad merkezinde mutasarrıflıklarda; Anadolu Demiryolu İnşaat Müfettişliğinde ve Hersek Erkânı Harbiye Relisliğinde bulunmuştur. On sene Petersburg elçiliğinde bulduktan ve Girit'te vali vekilliği yaptıktan sonra Anadolu Umum Müfettişliğine atanmıştır.

56) İbid, s. 51-52.

dip gelir. Bağdad ve Halçp, Bağdad ve Şam arasındaki postalarımız deve ile teati olunur. Otomobiller, şömendöferler, balonlar arasında posta gibi acele işlerimiz deve yürüyüşüne kalmıştır. (...) Bağdad'tan İstanbul'a mektub bir ayda gelir, ekseriya bu da tehirata uğrar. İzmir, Bursa, Konya gibi mevâkiden Dersaadet'e gelen yolcular yazdıkları telgrafdan evvel İstanbul'a yetişirler»⁵⁷

Yazar usul-i merkeziyetin posta ve telgraf işlerinde yol açtığı zararlara örnek olarak, Burdur sancağında bir kaza halkının para toplayarak telgraf hattı yapımını istemelerini, o sırada Burdur mutasarrıfı olduğundan yazışmalarda bulunduğunu, aradan on sene geçmesine rağmen, toplanan paraların mal sandığında emaneten durduğunu fakat hattın yapılmadığını, gösteriyor.⁵⁸

Yazarın verdiği bir diğer ilginç örnek ise Kastamonu vilâyetinin Cide kazasından; ahali para toplar, telgraf hattı ve binası yapılır, telgraf memuru da atanır. Fakat aradan seneler geçmesine rağmen memurun maaşı bir türlü gönderilmez. Gerisini yazardan okuyalım: «Kastamonu'da bulunduğum zaman telgraf memuru 'bana maaş vermiyorsunuz, memuriyetimi tasdik etmiyorsunuz, demek ben sizin memurunuz değilim, artık hâsılat-ı telgrafiye size gönderemem' dedi ve bir aylık hâsılatı merkez-i vilâyete göndermedi. Bu, kazayı, telgrafhaneyi, telgraf memurunu tasdike Telgraf Nezaretini icbar eyledi. Telgraf Nezaretinin iş görmekteki ısrarını ve para tahsilindeki hırsını anlamalı.»⁵⁹

Defter-i Hakâni Memurları

«Bütün memalik-i mahrusenin otuz milyon nüfusunun hukuk-i tassarrufiyesini temin etmeğe memur olan defter-i hakâni memurları»ndan bahseden yazar, bunların «memurin-i idarenin» gözetimi altında ve onlara bağlı olarak çalışmamaları ve merkezdeki Defter-i Hakâni Nezaretinin «keyfine» tâbi olmaları yüzünden büyük yanlışlıkların yapıldığını, bu sebeple gerek hukuk, gerekse yanlışlıklardan kaynaklanan «katil ve darb ve cerh etmek gibi ahvalden dolayı» ceza mahkemeleri önünde bir çok dava bulunduğunu yazıyor.⁶⁰

57) İbid. s. 52-53.

58) İbid. s. 55-56.

59) İbid. s. 54-55.

60) İbid. s. 57-58.

Ermeni Meselesi

Ermenilerin karışıklıklar çıkardıkları sırada Antalya mutasarrıflığında bulunan yazar, Kıbrıs'da toplanarak Mersin ve Antalya sahillerinden Anadolu'ya girdiklerini, silah ve cephane geçirdiklerini tesbit ettiğini, bu durumu merkeze bildirerek tedbir olarak sahilin birkaç yerinde «nahiyeler teşkili, birkaç nefer-i zabtiye tertibi(ni)» önerdiğini yazıyor. Fakat bir türlü cevap gelmediğini belirten yazar, bunun sebebini merkeziyet usulünde görüyor. Bu konuda bir karara varabilmek için durumun sırasıyla Zabtiye Nezaretinde, Jandarma Dairesinde, Maliye Nezaretinde, Dahiliye Nezaretinde ve nihayet Şûrayı Devlette görüşüleceğini; sonra haftada iki gün birkaç saat için toplanan Meclis-i Mebusan-ı Vükela'da müzakere edileceğini anlatan yazar, bu şartlar altında zammında karar verebilmenin imkânsızlığına işaret ediyor.⁶¹

Yargı Bağımsızlığı

Merkeziyet usulünün en büyük zararlarının adliye ile ilgili işlerde görüldüğünden bahseden yazar, yargı bağımsızlığının iki şarta bağlı olduğunu yazmaktadır: «Birincisi buna ehliyetli hükâmın (hâkimlerin) vücududur. Bakalım bizdeki istinaf müdde-i umumisi ve müdde-i umumi muavini validen, mutasarrıfdan daha namuslu, daha iffetli, daha iktidarlı mıdır? İkincisi muhâkimin istiklâliyâtı hükâmın hüküm vermelerindeki istiklâli demektir. (...) Bizde muhâkim azası henüz okumak yazmaktan mahrum oldukları ve kanun-ı devletten bi-haber buldukları halde (...) vilâyet valileri ve memurin-i idaresi, usul-i merkeziyete şiddetle merbutiyetten dolayı beyan-ı mülâhazeye de cüret edememektedir.»⁶²

Muhalefe Usulü

Muhakemelerin yardımıyla bir kimsenin hakkını elde edebilmesinin çok zor olması yüzünden halkın aralarında «muhalefe» usulüne başvurduklarını söyleyen yazar bu usulü tarif de ediyor: «Muhalefe usulü demek yemin ile birbirine merbut olan eşhas-ı adide kendi aralarındaki işlerde ve sairlerin kendilerine karşı olan muamelâtında müttefikan, müttehidan hareket etmek ve kendi işlerini yine kendileri

61) Ibid. s. 58 - 60.

62) Ibid. s. 61.

görmektir ki bu muhalefe kaidesi adeta hükümet içinde bir hükümet teşkilinden başka bir şey değildir.»⁶³

Yargı Kararlarını Yerine Getirmenin Zorluğu

Toprağı işgal edilen bir çiftlik sahibi mahkemeye müracaat etmiş ve davayı kazanmıştır. Ancak işgalciler hükmü yerine getirmek için gelen icra memuruna engel olurlar. İcra kanunu hükmü gereği askerî kuvvetlerden yardım almak mümkün iken merkeziyet usulü buna engel olur. Çünkü «irade-i seniyye istihsal olunmadıkça ne kadar cüz'î olur ise olsun kuvve-i zabıtayı takviye edecek kuvve-i askeriyye bir tarafa sevk olunamaz (...) sahib-i hakkın hakkı hükmen tezahür etmiş olduğu halde eli böğründe kalır, fiilen hakka bir türlü nail o(la)maz.»⁶⁴

Kötü Bir Hâkimden Kurtulmanın Yolu

Yazar, Diyarbakır'ın adını vermediği bir kazasındaki hâkimin, «makam-ı muallây-ı meşihatteki» tanıdığına güvenerek zulüm, adaletsizlik ve irtikapta bulunduğunu; fakat gerek halkın gerekse «kaymakam, mutasarrıf ve vali tarafından hâkim efendinin azl ve def'i ve hiç olmazsa tebdili hakkındaki» şikâyetlerinin fayda sağlamadığını söylemekte ve bu duruma «memurin-i idarenin» bulduğu şu ilginç çözümü yazmaktadır: «Nihayet kaza ve livanın kaymakam ve mutasarrıfı vilâyetin valisi ile bilittifak hâkim efendinin vefatını meşihate iş'ar etmek ve ol suretle kazanın ahalisini hâkim efendinin zulmünden kurtarmak cihetini düşünerek merciine inha ve iş'ar etmekle yerine aharının tayini gibi azim bir muvaffakiyete nail olmuşlardı ki umur-ı şer'îye ve adliyede kazanın başına bela olan bu naibi tebdil için bu kadar büyük bir yalan irtikabına koca bir vilâyetin serâpâ memurin-i idaresi mecburiyet görmüştü.»⁶⁵ Yazar aynı şekilde Adliye Nezaretinde tanıdığı olan bir mahkeme kâtibine dahi bir şey yapılamadığını örnekle anlatmaktadır.⁶⁶

Malî İşler

Valilerin, mutasarrıfların, kaymakamların para tahsil işleriyle görevli olmalarına karşılık toplanan paraları harcamak konusunda en ufak

63) İbid. s. 62.

64) İd.

65) İbid. s. 64

66) İbid. s. 65.

bir yetkilerinin dahi olmadığına işaret eden yazar, «komisyon-ı âli»nin kurulmasından sonra merkeziyet usulünün zararlarının daha da arttığını ve «‘şu kadar güne kadar şu kadar para göndermeye sened veriniz’ diye ne nizâmât ve ne de muamelât ve ne de mukavelât ile kat’i münasebeti olmayan bir hal için memurin-i mülkiye(nin) icbar kılın(dığını)» yazmaktadır. Yazar «Nezaret-i maliyenin muamelâtı ve Komisyon-ı âlinin muhaberati tedkik olursa ‘hiç bir kimseye para verilmesin’ emri ita olduğu zamanda filan müteahhide mucip olan filan masrafa şu kadar bin lira para verilmesine dair emirler verildiği»nin ortaya çıkacağını, halbuki diğer taraftan paralarını alamayan binlerce dul, yetim ve emekli ile memurların açlıktan kan ağlamakta olduğuna işaret etmektedir.⁶⁷

Yazar 1908 değişikliği ile başlayan yeni dönemde ilk plânda yapılmasını gerekli gördükleri arasında; çeşitli milletlerden insanların yaşadığı Trablusgarb, Hicaz, Yemen, Basra, Musul gibi vilayetler için, yerel özelliklerinin dikkate alınarak kanunların yapılmasını⁶⁸; valilere daha fazla yetki verilmesini⁶⁹ ve «İdare-i Umumiye-i Vilâyat Talimatının» zamanın şartlarına göre değiştirilerek ve gerekli eklemeler yapılarak, kanun şeklinde çıkarılmasını saymaktadır.⁷⁰

Çoğunluğuna bizzat şahit olduğunu yazdığı örneklerle zenginleştirdiği bu kitabında «tevsii mezuniyet» ile «adem-i merkeziyet-i idarî» terimlerini aynı anlamda⁷¹ bugünkü ismiyle «yetki genişliği» anlamında kullanan⁷² yazar, kitabının çeşitli yerlerinde, «usul»leri aşan etkisini farket-

67) İbid. s. 66-69.

68) İbid. s. 71-72.

69) İbid. s. 71.

70) İd.

71) «Adem-i merkeziyetin ikinci kısmını teşkil eden adem-i merkeziyet-i idarî vilâyatın tevsii mezuniyet dairesinde ibraz-ı faaliyetle (...) usulü olduğu meydandadır. (İbid. s. 6).

72) Bir örnek olarak: «Ümid ederim ki (...) Kanun-ı Esasînin 108’inci maddesi mucibince vilâyâtın tevsii mezuniyeti nazar-ı dikkate alınır, valilere umur-ı idarede iktidar verilir» (İbid. s. 71).

Prof. Dr. Yıldızhan Yayla aksi fikirdedir: «... Ahmet Nazif, tevsii mezuniyete bugünkü yetki genişliği anlamından çok, tam bir ademi merkeziyet anlamı vermektedir.» (Anayasalarımızda Yönetim İlkeleri, Tevsii Mezuniyet ve Tefriki Vezaif, 1982, s. 88). Burada belirtilmesi gereken bir husus da, Yıldızhan Yayla’nın kitabında, Ahmet Nazif’in Usulü Aşair’ine yapılan atıfların gerçekte Mustafa Zihni Paşa’nın çalışmamıza konu olan eserine ait olmasıdır. Yazar ve kitap isimlerinde meydana gelen bu karışıklığın, hocamızın yararlandığı ve Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya’ya ait olan nüshanın —dış kapağı olmadan— Ahmet Nazif’in Usulü Aşair’inden sonra diğer birkaç kitapla birlikte ciltlenmiş olmasından kaynaklandığını sanırım.

tiği insan unsurunun önemi üzerinde durmaktadır: «İdare-i sabıka zamanında bazı vükelâ-ı fehamdan bizzat işitildiği vecihle valiler, mutasarrıflar idaresizdir, iktidarsızdır, mürtekibdir yahud namussuzdur, ah-lâksızdır, onların iktidari gayr-i caizdir. Tevsi-i mezuniyetleri su-i istimalle sebep verecektir.»⁷³ «Bu (...) doğrudur, fakat intihabı islah acaba mümkünsüz müdür? Tevsi-i mezuniyete liyakatli adam bulmak gayr-ı mümkün müdür?»⁷⁴ «...ama iktidarlı dirayetli tevsi-i mezuniyete liyakatli memurin-i idare bulunamaz imiş o da başka bir meseledir. Artık bulmak, hüsn-i intihaba çalışmak hükümetin vazifesidir.»⁷⁵ **Yazar atamalarda yeterli özenin ve dikkatin gösterilmemesi halinde, tevsi-i mezuniyetten beklenen faydanın sağlanamayacağını belirterek kitabını bitirmektedir:** «O zaman da kabahat(in) adem-i merkeziyet-i idarîde olmayıp intihabda olduğu akl-ı selime ashabı ve idare ve siyaset erbabı tarafından teslim ve tasdik olunacağında elbette şüphe edilemez.»⁷⁶

İncelemeye —daha doğrusu aktarmaya— çalıştığım bu eserin, yöneticilik tecrübesine dayanan bir kişi tarafından kaleme alınmış olması ve bazı sorunların özde değişmemiş olduğunu göstermesi bakımından, ilginç olduğunu sanırım.

---

73) İbid. s. 56.

74) İbid. s. 45.

75) İbid. s. 58.

76) İbid. s. 71.